

Empiri och historikerns sökverktyg

Kataloger, bibliografier, databaser och Melchior Hofmanns böcker som aldrig togs upp i den svenska nationalbibliografin

KAJSA WEBER

Lunds universitet

Sökverktyg som kataloger, bibliografier och databaser har länge både hjälpt och stjälpt historiker i jakten på empiriskt material i bibliotek. I artikeln analyseras hur och varför två böcker från 1500-talet har blivit uteslutna ur svenska kataloger, bibliografier och databaser. Texterna exemplifierar hur analoga liksom digitala sökverktyg har effekter på tolkningar av det förflutna och hur luckor i sökverktygen går i arv. Texterna från 1500-talet visar sig inte vara så marginella som forskare trott utan centrala för hur vi tolkar det förflutna. De visar att den svenska reformationen hade en mer radikal sida än tidigare forskning gjort gällande.

Digitaliseringen av historiskt material har fundamentalt förändrat förutsättningarna för historiker att tillgå empiri.¹ Det som tidigare bara var möjligt att se och analysera på de stora forskningsbiblioteken el-

Artikeln har granskats av externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Författaren vill tacka Sune Bechmann Pedersen, Håkan Håkansson, Martin Kjellgren, Mathias Johansson, Jonas Nordin, Ylva Sommerland, Peter Sjökvist, Gunilla Törnvall och de anonyma granskarna för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av denna uppsats.

1. Lara Putnam, "The Transnational and the Text-Searchable: Digitized Sources and the Shadows They Cast", *American Historical Review* 121:2 (2016) s. 377–402; Ian Milligan, "Illusionary Order: Online Databases, Optical Character Recognition, and Canadian History, 1997–2010", *The Canadian Historical Review* 94:4 (2013); David Larsson Heidenblad, "The Emergence of Environmental Journalism in 1960s Sweden: Methodological Reflections on Working with Digitalised Newspapers"; Johan Östling, Niklas Olsen, David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations*. (London 2020) s. 59–73.

Fil. dr Kajsa Weber (tidigare Brillman) (f. 1983) är forskare i historia vid Lunds universitet. Hon är koordinatör i forskningsplattformen DigitalHistory@Lund och forskare vid Centrum för kunskapshistoria (LUCK). Tidigare var hon verksam inom det VR-finansierade projektet "Mare Lutheranium: Bokmarknaden och den lutherska konfessionskulturen runt Östersjön 1570–1620" och för närvarande studerar hon bibliotekskataloger och digitalisering av äldre specialsamlingar.

E-post: kajsa.weber@hist.lu.se

ler i arkiven kan nu lätt nås via datorn – om det finns digitaliserat och sökbart via några av de digitala plattformarna. Massdigitaliseringen må var viktig för tillgängliggörandet,² men sökbart blir materialet bara om det kopplas till metadata och presenteras i en databas. Digitaliseringen aktualiserar därmed för historievetenskapen gamla frågor om hur och på vilka villkor empiri görs tillgängligt.

I denna artikel ställer jag frågor om hur sökverktygens konstruktion under 1900-talet har påverkat tillgängligheten till empiriskt material utifrån två exempel från svenskt 1500-tal. Resultaten pekar mot hur svenskt tryckt material kan göras sökbart i en digital tidsålder. Utgångspunkt tas i den avsiktsförklaring som i januari 2020 presenterades av sex svenska forskningsbibliotek, i vilken målet att digitalisera och tillgängliggöra det samlade svenska trycket från 1400-talet fram till i dag formulerades.³ Kungliga biblioteket, ett av biblioteken bakom avsiktsförklaringen, hade då under flera år fått kritik för att ha varit för långsamt i digitaliseringsarbetet.⁴

Under 1800-talet och tidigt 1900-tal ägnade många historiker sig åt att tillgängliggöra källor genom stora editionsprojekt.⁵ Sedan slutet av 1900-talet har en del av detta intresse vänts mot mera kritiska analyser av hur material har gjorts sökbart (eller inte) i arkiven. Arkivets funktion som kunskapsorganisatör har betonats av många historiker, och man

2. Kritiska perspektiv på massdigitalisering finns i Nanna Bonde Thylstrup, *The politics of mass digitization* (Cambridge 2018). Se också Adam Crymble, *Technology and the Historian: Transformations in the Digital Age* (Urbana 2021) s. 46–78; Rikard Wingård, "Men finns ju digitalt! Om böckers värde som fysiska objekt, exemplifierat genom en bibliografisk undersökning av Frank Hellers Furustolpe und die Geister", i Peter Sjökvist (red.), *Kulturarvets perspektiv: Texter från en seminariereserie om specialsamlingar i Sverige* (Uppsala 2020) s. 19–39.

3. *Avsiktsförklaring om det digitaliserade svenska trycket, 2020.01.28*. Bakom avsiktsförklaringen står Kungliga biblioteket, Göteborgs universitet, Lunds universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet och Uppsala universitet.

4. Pelle Snickars gör i sin studie av bibliotekskatalogernas historia kopplingar mellan Kungliga bibliotekets senfärdighet att implementera det nya kortsystemet under 1900-talet första hälft med samma senfärdighet och ointresse för digitaliseringen under början av 2000-talet; Pelle Snickars, *Kulturarvets mediehistoria: Dokumentation och representation 1750–1950* (Lund 2020) s. 181–239, se också s. 11; Jonas Nordin kritiserade i "KB långt ifrån klart med uppdraget att digitalisera", 21 mars 2019, *Universitetsläraren*, Kungliga bibliotekets arbete med digitaliseringen och menade att Sverige ligger efter i digitaliseringen av samlingarna. Se också Peter Sjökvist & Sebastian Cöllen, "Att vara sen kan vara till fördel", *Biblioteksbladet*, 26 oktober 2020.

5. Michael Riordan, "Materials for History? Publishing Records as a Historical Practice in Eighteenth- and Nineteenth-Century England", *History of Humanities* 2:1 (2017); Daniela Saxer, *Die Schärfung des Quellenblicks: Forschungspraktiken in der Geschichtswissenschaft 1840–1914* (München 2014).

har visat att arkivet inte neutralt bevarar och förmedlar kunskap om det förflutna, utan att insamlingar, gallringar och kategoriseringar påverkar möjligheten för historiker att ställa frågor till materialet. Därmed har tillkomst, organisering och användande av arkiv i sig blivit objekt för historiska analyser.⁶

Digitaliseringen av material i bibliotek och arkiv har gett ny fart åt dessa frågor om hur empiri görs sökbart. Helle Strandgaard Jensen har pekat på att historiker behöver kunskap om hur de digitala arkiven har skapats för att på ett adekvat sätt kunna analysera det material som tillgängliggörs via dem.⁷ I förhållande till äldre tryck har Bonnie Mak analyserat historien bakom den metadata som i dag gör digitaliserat material i databasen EEBO sökbart.⁸ Anders Toftgaard undersöker vilken information om handskrifter i Otto Thotts handskriftssamling i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn som blir tillgänglig via katalogen och hur information förs vidare mellan olika sökverktyg.⁹ Gemensamt sätter de fokus vid hur den metadata som skapas i arkiven och biblioteken blir avgörande för historikers tillgång till empiri.

Med avstamp i denna forskning kommer jag i det följande att analysera hur och varför två böcker från 1500-talet har blivit uteslutna ur svenska kataloger, bibliografier och databaser. Materialet som analyseras är främst kataloger, bibliografier och databaser där de två 1500-tals texterna finns (eller borde finnas) representerade, liksom biblioteksutredningar från 1900-talet. Inspiration hämtas från internationella försök att skapa digitala sökverktyg med tillgång till empiriskt material. Texterna från 1500-talet är valda för att de exemplifierar hur sökverktyg – analoga och digitala – har effekter på de tolkningar av det förflutna som historiker gör. För att sökverktygens påverkan på historievetenskapen ska framgå är också böckerna från 1500-talet och deras tillkomstkontext

6. Markus Friedrich, *Die Geburt des Archivs. Eine Wissensgeschichte* (München 2013); Kathryn Burns, *Into the archive: Writing and power in colonial Peru* (Durham 2010). Ett fascinerade exempel på arkivens makt som liksom denna artikel kopplar samman 1500-talet med nutiden finns i Natalie Krentz, "Auf den Spuren der Erinnerung: Wie die 'Wittenberger Bewegung' zu einem Ereignis wurde", *Zeitschrift für historische Forschung* 36 (2009) s. 563–595.

7. Helle Strandgaard Jensen, "Digital Archival Literacy for (All) Historians", *Media History* 27:2 (2021) s. 251–265.

8. Bonnie Mak, "Archaeology of a digitization", *Journal of the Association for Information Science and Technology* 65:8 (2014) s. 1 515–1 526.

9. Anders Toftgaard, "Landkort over en samling: Hvad katalogposterne kan fortælle om Otto Thotts håndskriftssamling – og om katalogisering", *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger* 58 (2019) s. 129–160.

del av analysen liksom den historiska forskningen som har interpreterat texternas betydelse för svenskt 1500-tal. De gamla böckerna och deras representationer i moderna kataloger ger ingångar i en mer generell problematik som rör förhållandet mellan historikern och sökverktygen och är ämnade att väcka liknande diskussioner i andra historiska forskningsfält.

Analysen börjar i 1520-talets Stockholm, för att sedan röra sig in i bibliografiernas och databasernas värld. Genom en diskussion av både det äldre trycket och hur det representeras (eller inte representeras) i moderna databaser tydliggörs behovet av en diskussion om vilka digitala infrastrukturer historiker behöver i framtiden.

Melchior Hofmann i Stockholm 1526

Under 1526 befann sig en tysk reformator i den svenska huvudstaden, hans namn var Melchior Hofmann (ca 1495–1543).¹⁰ När han anlände till Stockholm hade den process som vi kallar reformationen just dragit igång.¹¹ Olaus Petri (1493–1552), som hade studerat vid universitetet i Wittenberg 1516–1518 och där inspirerats av Martin Luther (1483–1546), hade 1524 blivit stadens sekreterare och hade en tjänst som predikant i Storkyrkan.¹² I februari 1525 hade han brutit sitt kyskhetslöfte och gift sig – en handling som i samtiden associerades med ett tydligt ställningstagande för den reformatoriska rörelsen.¹³ Trots det stöd från Gustav

10. Om Hofmann se bland annat Klaus Deppermann, *Melchior Hoffman: soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation* (Göttingen 1979); Klaus Deppermann, "Melchior Hoffman: Widersprüche zwischen lutherische Obrigkeitstreue und apokalyptischem Traum", i Hans-Jürgen Goertz (red.), *Radikale Reformatoren: 21 biographische Skizzen von Thomas Müntzer bis Paracelsus* (München 1978) s. 155–166; Christiane Gruber, *Radikal-reformatorische Themen im Bild: Druckgrafiken der Reformationszeit (1520–1560)* (Göttingen 2018) s. 139–170; Kerstin Lundström, *Polemik in den Schriften Melchior Hoffmans: Inszenierungen rhetorischer Streitkultur in der Reformationszeit* (Stockholm 2013); Thomas Kaufmann, *Die Täufer: Von den radikalen Reformatoren zu den Baptisten* (München 2019) s. 51–55.

11. Om reformationsbegreppet, se Kajsa Brilkman, "När slutade reformationen? Reformation, konfessionalisering och representationen av Martin Luther i svensk bokproduktion under 1500-talet", *Historisk tidskrift* 139:4 (2019) s. 665–688.

12. Hannah M. Kress, *Reformation und kalkulierte Medialität: Olaus Petri als Publizist der Reformation im schwedischen Reich* (Tübingen 2021) s. 53–55; Tarald Rasmussen, "Olaus Petri", i Irene Dingel, & Volker Leppin (red.), *Das Reformatorenlexikon* (Darmstadt 2014) s. 207–214.

13. Kajsa Brilkman, "När och hur inleddes reformationen i det svenska riket? Ett kulturhistoriskt perspektiv på ett gammalt problem", *Scandia* 82:2 (2016) s. 43–69. Om celibatsbrott och reformationen, se bland annat Marjorie Elisabeth Plummer, *From Priest's Whore to Pastor's Wife: Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation* (Farnham 2012).

Vasa som Olaus Petri åtnjöt var det vid denna tidpunkt inte säkert hur det svenska riket skulle förhålla sig till den reformatoriska rörelsen. Gustav Vasa (1496–1560) hade 1523 förbjudet innehav och försäljning av Martin Luthers böcker i det svenska riket,¹⁴ men var också beredd att 1525 försvara Olaus Petris giftermål.¹⁵ Från 1526 och framåt publicerade Olaus Petri på det kungliga tryckeriet en rad reformatoriska skrifter som var starkt inspirerade av Luthers texter.¹⁶

Melchior Hofmann tillhörde den grupp av predikanter som började röra sig i Europa under 1520-talet och som menade att de företrädde Martin Luthers lära. Liksom flera andra av dessa predikanter hade Hofmann inte någon formell teologisk utbildning. Han började sin verksamhet som predikant i Wolmar och var sedan i Dorpart – men stötte på ogillande från stadens råd och var tvungen att inhämta ett intyg från Martin Luther och Johannes Bugenhagen i Wittenberg på att hans predikan var renlärig.¹⁷ Till Stockholm kom han under 1526, och senare samma år lät han trycka två texter på tyska i staden; *Formaninghe an die gelöfigen vorskambling in Livlandt*¹⁸ och *Das XII. Capitel des propheten Danielis*.¹⁹ Eventuellt trycktes ytterligare en text, men den är endast känd genom titeln.²⁰

Böckerna trycktes på det nyinrättade kungliga tryckeriet i Stockholm där produktionen hade en tydlig reformatorisk inriktning.²¹ Hofmanns texter angav inte tryckort på titelsidan, utan endast en jämförande analys av titelramar gör att det kungliga tryckeriet i Stockholm kan fastställas som tryckort.²² Trots att det kungliga tryckeriet hade monopolställ-

14. *Konung Gustaf den förstes registratur, 1: 1521–1524* (Stockholm 1861) s. 116.

15. Brilkman (2016).

16. Kajsa Weber, "Translating Luther into Swedish in the Sixteenth Century", *Lutheran Quarterly* 35:3 (2021) s. 301–324.

17. Luther och Bugenhagen gav detta intyg i juni 1525. Se *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, Band 18 (Weimer 1908) s. 417–430.

18. Melchior Hofmann, *An de gelöfigen vorskambling inn Liflant ein korte formaninghe, van Melcher Hoffman sich tho wachten vor falscher lere de sich nu ertzeighen unde inrithen, under der Sthemme götliker worde* (Stockholm 1526) [6] Bl. 4°.

19. Melchior Hofmann, *Das XII. Capitel des propheten Danielis ausgeleget, und des evangelion des andern sondages, gefallendt inn Advent, vnd von den zeychen des jüngsten gerichtes ... MDXXVI*. (Stockholm 1526) [6o] Bl. 4°.

20. Det handlar om *Das Büchlein vom Jüngsten Tage*, se Josef Benzing, "Melchior Hoffmanns Auslegung des Propheten Daniels 1526 – der erste schwedischer Druck in deutscher Sprache", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* XLV (1958) s. 75.

21. Kress (2021) 46–51; Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandeln historia, första delen* (Stockholm 1923) s. 46–55.

22. Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600, Band 3: 1583–1599* (Uppsala, 1932–1933) s. XI, och XV, samt Collijn 1 (1934–1938) s. 340–341. En kontroll av andra vanliga titelramar

ning verkar det inte ha funnits någon censur som skulle kunna ha stoppat publiceringen av Hofmanns texter. Det första trycket som lämnade officinen var *En nyttig undervisning* och under 1526 trycktes också en andra upplaga av *En nyttig undervisning*, liksom *En skön nyttig undervisning* och *Nya testamentet på svenska*.²³

Informationen om vad som utspelades i Stockholm under tiden Hofmanns vistades där är skral. Forskare förmodar dock att han hade stöd av tyska köpmän i staden, som finansierade trycket av hans två texter. Detta går – så vitt jag ser – inte att finna bevis för i källorna. Känt är dock att Hofmann tilldrog sig Laurentius Andreas (ca 1470–1552) uppmärksamhet och att denne informerade Gustav Vasa i januari 1527 om Hofmanns verksamhet. Gustav Vasa skrev till svars den 13 januari att ”wij haffwe nogoth forfarit vtaff andre som hans predican hörth haffwa ath han phanteserar stor hoopp och ær noghot owarligh j sin ordh”.²⁴ Brevet bekräftar att Hofmann predikade till stadens invånare, och att hans predikan inte föll i god jord hos Gustav Vasa och kyrkans män. Gustav Vasa fortfor i sitt brev till Laurentius Andrea att Hofmann därför inte skulle få predika mer i staden och att borgmästaren skulle informera honom om hur sakerna utvecklades. Kort därefter verkar Hofmann ha lämnat Stockholm och begett sig först till Lübeck och sedan till Kiel.

Marginaliserade texter och digitala möjligheter

Hofmann ses i dag i internationell forskning som en av företrädarna för den radikala reformationen som kännetecknades av en kritik av samhällsordningen kombinerat med omfattande förändringsidéer. Vidare fanns avståndstaganden från överheten, mystiska inslag, och en förändrad förståelse av sakramenten.²⁵

I svensk forskning om reformationen framstår Hofmanns vistelse i Stockholm som en parentes som inte hade långsiktig påverkan på hur

från tiden har gjorts och Hofmanns titelram (Titelram C. i Collijns bibliografi), återfinns inte bland vanliga ramar i tiden, se Johannes Luther, *Die Titeleinfassungen der Reformationszeit* (Leipzig 1908). Benzing (1958) s. 74–75, har också påpekat att Hofmanns text *Das XII. Capitel des propheten Danielis* är första gången titelramen användes. Om typer och anfangar se Collijn 3 (Uppsala 1932–1933) s. I–VII, och Isak Collijn, *Svensk typografiskt atlas: 1400- och 1500-talen* (Stockholm 1952) s. XXXIII–XXXVII.

23. Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600, Band 1: 1478–1530* (Uppsala 1934–1938) s. 316–340.

24. *Konung Gustaf den förstes registratur*, Band 4, 1527 (Stockholm 1868) s. 24–25.

25. Gruber (2018) s. 26; Om Hofmanns texter, Sandblad (1942) s. 51–54.

reformationsprocessen förlöpte eller på dessa innehåll. Hofmann presenteras som en radikal predikant som kort vistades i Stockholm och sedan försvann. Han framstår som en anomali i en av Gustav Vasa styrd furstereformation som främst var inriktad på att maximera furstens egen nytta och som definitivt inte hade de samhällsomstörtande drag som kännetecknade den radikala reformationen.²⁶ Flera nyare verk nämner inte Hofmann eller menar att hans betydelse var försumbar,²⁷ medan forskning från första hälften av 1900-talet ägnar Hofmann uppmärksamhet. De skildrar händelserna och analyserar skrifterna,²⁸ men är eniga om att ”i det stora hela blev sålunda Melchior Hofmanns uppträdande i Stockholm endast en episod”²⁹ och att han inte utövade något inflytande på Olaus Petri, den person som främst anses ha präglat den svenska reformationsprocessen.³⁰

Nyare svensk forskning ger anledning att vara kritisk till dessa slutsatser. Håkan Håkansson har till exempel visat hur Hofmann kan inordnas i skaran av radikala reformatorer som rörde sig i Europa under 1500-talet³¹ och både Martin Kjellgren och Göran Malmstedt har argumenterat för att det fanns betydligt fler radikala drag i den svenska reformationen än vad man tidigare har förmodat.³²

26. Armin Kohnle, Manfred Rudersdorf & Marie Ulrike Jaros (red.), *Die Reformation Fürsten – Höfe – Räume* (Leipzig 2017).

27. Marie-Louise Rodén, ”Reform eller revolution? Ett kyrkligt uppror som förändrade Europa”, i Dick Harrison & Bo Eriksson, *Sveriges historia, 1350–1600* (Stockholm 2010) s. 477–492, tillmåter inte Hofmann någon betydelse för den svenska reformationsprocessen; Kress (2021) s. 39–40 not 131 menar att Hofmann inte hade någon bestående påverkan på reformationsprocessen; översiktsverket Martin Berntson, Bertil Nilsson & Cecilia Wejryd, *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria* (Skellefteå 2012) behandlar inte Hofmann nämnvärt; Åke André (red.), *Sveriges kyrkohistoria 3: Reformationstid* (Stockholm 1999) s. 36–37, behandlar Hofmann och visar på att han antagligen hade sympatisörer i Stockholm.

28. Hjalmar Holmquist, *Svenska kyrkans historia, band 3: Reformationstidevarvet, 1521–1611, del 1: Den katolska svenska kyrkoprovinsens omgestaltning till en egenartad svensk evangelisk kyrka, 1521–1572* (Stockholm 1933) s. 141; Knut Bernhard Westman, *Reformationens genombrottsår i Sverige* (Stockholm 1918) s. 314–324.

29. Henrik Sandblad, *De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation* (Uppsala 1942) s. 56.

30. Sven Ingebrand, *Olavus Petris reformatoriska åskådning* (Uppsala 1964).

31. Håkan Håkansson, *Vid tidens ände: Om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand* (Göteborg 2014) s. 143–145.

32. Martin Kjellgren, *Taming the prophets: Astrology, orthodoxy and the word of God in early modern Sweden* (Lund 2011); Göran Malmstedt, ”Reformationens förmoderna förkämpar: Kulturhistoriska perspektiv på den tidiga reformationens ledare och anhängare i Sverige”, i Kajsa Brilman, Morten Fink-Jensen & Hanne Sanders (red.), *Reformation i två riken: Reformationens historia och historiografi i Sverige och Danmark* (Göteborg 2019) s. 202–220.

Det går att finna flera förklaringar till varför Melchior Hofmann bara tillskrivs en marginell roll i den svenska reformationen. I en nationellt färgad historieskrivning i vilken reformationen utgjorde Sveriges upp-brott från både dansk övermakt och Roms inflytande hade en tysk reformator ingen plats att fylla, förutom som antites till den svenske Olaus Petri. Hofmanns ursprung på andra sidan Östersjön och hans texter tryckta på tyska passade helt enkelt inte in i en tolkning av reformationen som en nationell frigörelse.³³

Med stöd i nyare internationell forskning är också en annan förklaring till marginaliseringen av Hofmanns texter möjlig. När de skapades under mitten av 1520-talet var det vi i dag kallar lutherdomen ännu inte en fast uppsättning praktiker, trosföreställningar och världsåskådningar, utan detta var i sitt vardande.³⁴ Forskningen har de senaste åren framhållit att radikal och furstlig reformation inte helt går att skilja åt under 1520-talet, utan att de alla ingick i den reformatoriska rörelsen, inom vilken olika positioner höll på att utvecklas.³⁵ Uppfattningen att en viss person eller en viss text var hemmahörande i den radikala reformationen var inte entydig för samtidens aktörer. Att Hofmanns korta vistelse i Stockholm har tillmätts liten betydelse kan alltså också ses som en konsekvens av att vinnarna – det som skulle komma att bli den lutherska furstliga reformationen – har skrivit historien. Hofmann står för en reformation som inte blev framgångsrik i Sverige, och liksom i flera

33. Hjalmar Holmquist var 1933 noga med att påpeka att Hofmann kommer utifrån, att han var tysk och att Olaus Petri tog avstånd från honom, Holmquist, del 1 s. 142. I Holmquists text finns många spår av hur Olaus Petri framställs som typisk svensk. Holmquist skrev bland annat: "Över Olavus' själ låg något av de nordiska furuskogarnas tyngd, men ock något av deras stilla andakt." Holmquist del. 1, s. 80.

34. För forskning som ringar in reformationen som något som skapades i en process, se bland annat Thomas Kaufmann, *Der Anfang der Reformation: Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung* (Tübingen 2012); Natalie Krentz, *Ritualwandel und Deutungshoheit: Die frühe Reformation in der Residenzstadt Wittenberg (1500–1533)* (Tübingen 2014).

35. Kat Hill, *Baptism, Brotherhood, and Belief in Reformation Germany: Anabaptism and Lutheranism, 1525–1585* (Oxford 2015); Kjellgren (2011); Mario Biagioni, *The radical Reformation and the making of modern Europe: A lasting heritage* (Leiden 2017); Anselm Schubert, Astrid von Schlacht & Michael Driedger, "Einleitung", i Anselm Schubert, Astrid von Schlachta & Michael D. Driedger (red.), *Grenzen des Täuferturns: Neue Forschungen: Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.–27.08.2006* (Gütersloh 2009) s. 11–18. Exempel på hur olika positioner inom den reformatoriska rörelsen utarbetas med exempel på hur man klär sig finns hos Thomas Kaufmann, "Filzhut versus Barett: Einige Überlegungen zur Inszenierung von 'Leben' und 'Lehre' in der frühen radikalen Reformation", i Anselm Schubert, Astrid von Schlachta & Michael D. Driedger (red.), *Grenzen des Täuferturns: neue Forschungen: Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.–27.08.2006* (Gütersloh 2009) s. 273–294.

andra senare lutherska territorier trängdes den undan i den process där reformationen skapades. Den svenska lutherska kyrkan hade i efterhand inget behov av att synliggöra att den också hade ett mer radikalt arv.³⁶

Ytterligare en annan förklaring är kopplad till böckernas egen historia – och det är den som kommer stå i fokus i resten av denna artikel. Vad som hände med Hofmanns texter i Stockholm efter att de hade tryckts är okänt, men förmodligen ledde Gustav Vasas ogillande av budskapet till att texterna redan under 1520-talet inte kunde säljas i Stockholm. Hofmanns texter finns i dag inte i ett enda exemplar i Sverige. Som en konsekvens därav är de inte sökbara i LIBRIS, som är en nationell bibliotekskatalog som förtecknar böcker som finns i svenska bibliotekssamlingar.³⁷ Inte heller finns verken förtecknade i Isak Collijns svenska bibliografi 1478–1600.³⁸ En möjlig förklaring till att Hofmanns tid i Stockholm inte ses som en integrerad del i den svenska reformationsprocessen är följaktligen att texterna har saknats i de bibliografiska verk som svenska historiker har använt sig av för att rekonstruera bokutgivningen under reformationsförloppet. I det följande ska denna situation analyseras. Varför finns Hofmanns texter inte upptagna i svenska bibliografier och vad får det för konsekvenser? Hur kan nya digitala sökverktyg öppna nya möjligheter? Längre fram kommer jag att återkomma till Hofmanns texter och hur de förändrar tolkningen av reformationsprocessen i Sverige om de ingår i det korpus av texter som representerar bokutgivningen under 1520-talet. Konstruktionen av denna korpus visar sig vara avgörande för de tolkningar av det förflutna som historiker gör.

LIBRIS och den svenska nationalbibliografin

Även om Hofmanns två publikationer inte går att finna i ett enda exemplar i svenska bibliotek och inte ingår i svenska kataloger och bibliografier går det med hjälp av sökningar på nätet att hitta de exemplar av Hofmanns böcker som har bevarats till eftervärlden. *Formaninghe an die gelöfigen vorsambling in Livlandt* finns i ett exemplar på Zentralbibliothek

36. Andra exempel på radikala idéer som cirkulerade i Sverige finns i Otfried Czaika, *Några wjsor om Antichristum [1536] samt handskrivna tillägg: utgåva med inledande kommentarer* (Helsingfors 2019).

37. <http://librihelp.libris.kb.se/help/about_libris_swe.jsp> hämtat 2021-06-01. Miriam Nauri, "Alla tiders nationalbibliografi. En historik och vision", *Biblis* 44 (2008) s. 132–137.

38. Collijn, 3 (1927–1938).

Zürich³⁹ och av *Das XII. Capitel des propheten Danielis* finns två kända exemplar, ett på Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg⁴⁰ och ett i forskningsbiblioteket Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.⁴¹ Att de två svenska trycken från 1526 idag går att finna i tyska bibliotek beror inte i första hand på att verken finns upptagna i respektive biblioteks bibliotekskataloger, utan på att verken finns sökbara i databasen *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD 16), en retrospektiv nationalbibliografi som bibliografiskt förtecknar tryck som publicerats i det tyska språkområdet 1501–1600.⁴²

En retrospektiv nationalbibliografi har till uppgift att förteckna böcker utgivna i ett visst territorium, eller på ett visst språk i det förflutna. Nationalbibliografin – både den löpande och den retrospektiva – har därmed möjligheten att ge en överblick över utgivningen i ett land vid en viss tid och speglar därmed debatter, åsikter och diskurser. På så sätt är den en källa för humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning.⁴³ Som Barbara Bell uttrycker det: en nationalbibliografi "should reflect the interests and unique characteristics of a country much as a mirror reflects the uniqueness of an individual".⁴⁴ Luckor i nationalbibliografin riskerar att förvränga bilden av det förflutna.

Från slutet av 1700-talet och fram till början av 1900-talet skapades en rad retrospektiva nationalbibliografier av idogt arbetade bibliogra-

39. Zentralbibliothek Zürich, Alte Drucke.

40. Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Inc. App. A/16.

41. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, H: C 116.4^o Helmst. Möjligen har det funnits fler exemplar av båda verken, men de kan ha gått förlorade under andra världskriget, jämför uppgifterna i Sandblad (1942) s. 50–51, not 2 och 4.

42. Databasen finns tillgänglig på <www.vd16.de>.

43. Maja Žumer (red.), *Guidelines for National Bibliographies in the Electronic Age: IFLA Working Group on Guidelines for National Bibliographies, Original 2008 final draft*, s. 1. <<http://archive.ifla.org/VII/s12/guidelines-national-bibliographies-electronic-age.pdf>>, hämtat 2021-05-19. Denna definition återfinns också i de svenska utredningar om nationalbibliografin som har gjorts, se Kerstin Assarsson-Rizzi, *Den svenska nationalbibliografin: En utredning avseende dess omfattning, utformning och organisation med förslag till ändringar* (Stockholm 1983) s. 3; Eva-Maria Häusner, Zoran Savicic, Charlotta Simonsson & Ylva Sommarland, *Behövs Nationalbibliografin? Internationell utblick och förslag till förändrat arbetssätt*, 2016-09-15 Dnr: 1.2.1-2016-801, s. 1. Behovet av nationalbibliografin för forskningen diskuteras också i specialnumret *Cataloging & Classification Quarterly* 57:1 (2019), "The Role and Function of National Bibliographies for Research". Här tas många aspekter av bibliografisk information i forskning upp, men inte nyttan av en retrospektiv nationalbibliografi. Bidraget av Leo Lahti, Jani Marjanen, Hege Roivainen & Mikko Tolonen, "Bibliographic Data Science and the History of the Book (c. 1500–1800)" s. 5–23, närmar sig problematiken.

44. Barbara Bell, *An annotated guide to current national bibliographies* (München 1998) s. xviii.

fer.⁴⁵ En av de flitiga bibliograferna var Isak Collijn (1875–1949), svensk riksbibliotekarie 1916–1940 som bland annat gav ut *Sveriges bibliografi intill år 1600* (1927–1938) och *Sveriges bibliografi: 1600-talet* (1942–1944). Parallellt med Collijn arbetade bland annat Alfred W. Pollard (1859–1944) och Gilbert R. Redgrave (1844–1941) på en engelsk bibliografi som publicerades 1926 under namnet *A short-title catalogue of books printed in England, Scotland & Ireland and of English books printed abroad, 1475–1640*, och i Danmark arbetade Lauritz Nielsen (1881–1947) på *Dansk bibliografi 1482–1550* (1919) och *Dansk bibliografi 1551–1600* (1931–1933).⁴⁶ Collijn genomförde omfattande resor till europeiska bibliotek i sin jakt på svenska böcker eller böcker tryckta i Sverige som skulle upptas i bibliografin, och det färdiga verket ger många bevis på hur fruktbart detta letande var. Hofmanns texter hittade han dock inte,⁴⁷ vilket gjorde att de heller inte ingår i hans *Sveriges bibliografi intill år 1600* (1927–1938).

Under 1900-talets slut överfördes i flera europeiska länder den av bibliograferna insamlade data till databaser och sedan 2000-talets början kompletteras de i allt högre grad med digitaliserade representationer – så kallade "digitalisat"⁴⁸ – av det tryckta materialet. I dag finns det databaser som förtecknar äldre tryck i retrospektiva nationalbibliografier i flera europeiska länder, till exempel det brittiska ESTC, det nederländska STCN, det italienska EDIT16 och de tyska VD16, VD17 och VD18. Dessa databaser är skilda från de nationella bibliotekskatalogerna och

45. Se bland annat David McKitterick, *The invention of rare books: Private interest and public memory, 1600–1840* (Cambridge, 2018) s. 232–324; Mark Gamsa, "Two Million Filing Cards: The Empirical-Biographical Method of Semen Vengerov", *History of Humanities* (2016) s. 129–153; Wookijn Cheun, "Karol Estreicher (1827–1908) and his *Bibliografia polska*: Negotiating a National Bibliography in Nineteenth-Century Poland", *Slavic & East European Information Resources* 13:4 (2012) s. 209–229; Karl Klaus Walther, *Das Europa der Bibliographen: Von Brunet bis Estreicher* (Berlin 2019).

46. Alfred W. Pollard & Gilbert R. Redgrave, *A short-title catalogue of books printed in England, Scotland & Ireland and of English books printed abroad 1475–1640* (London 1926); Lauritz Nielsen, *Dansk bibliografi: Med særligt hensyn til dansk bogtrykkerkunsts historie: 1482–1550* (Köpenhamn 1919); Lauritz Nielsen, *Dansk bibliografi: Med særligt hensyn til dansk bogtrykkerkunsts historie: 1551–1600* (Köpenhamn 1931–1933).

47. Om Isak Collijn, se Ingrid Svensson (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild* (Stockholm 2018) s. 205–220. Brev från Isak Collijn till hans fru Ellen från 25 juli 1926 visar att han vistades i Wolfenbüttel (där en av Hofmanns texter finns) i jakt på böcker till sin svenska bibliografi, Kungliga biblioteket, Acc2012/43:1:2, Brev från Isak Collijn m.m.

48. Begreppet "digitalisat" syftar på den digitala representationen av ett fysiskt objekt – i detta fall böcker i specialsamlingar – som är produkten av digitaliseringen. Begreppet tydliggör därmed skillnaden mellan det fysiska objektet och den digitala bild av objektet som är tillgänglig i till exempel en databas. Se också Sjökvist & Cöllen (2020).

utgör viktiga sökverktyg för forskare för att samlat kunna tillgå historiskt material. Eftersom de förtecknar material som har utgivits i ett visst territorium och på ett visst språk i det förflutna ger de en överblick över det tryckta materialet och de debatter och diskurser som cirkulerade i en specifik historisk kontext. Materialet i databaserna representerar därmed offentlig debatt i ett valt historiskt sammanhang, och tillåter historiker att ställa frågor till ett representativt korpus.

Sverige saknar dock en separat retrospektiv nationalbibliografi i form av en databas, istället är denna funktion bara delvis integrerad i LIBRIS. Det främsta verktyget för att söka i äldre svenskt tryck är i dag deldatabasen "Äldre svenskt tryck" som består av en maskininläst version av Isak Collijns bibliografi för 1600-talet⁴⁹ och Svensk bibliografi 1700–1829 (SB17) – en fortsättning på Collijns bibliografier som utarbetades i en rad större projekt från 1940-talet och framåt.⁵⁰ Material från 1500-talet ingår i den mån det är en del av Svenskt offentligt tryck – 1833 (SOT) vilket omfattar det svenska offentliga trycket som är utgivet från 1500-talet och fram till 1833.

Isak Collijns bibliografi för perioden 1478–1599, där Hofmanns texter skulle kunna ingå, finns inte integrerad i deldatabasen "Äldre svenskt tryck". Det allra äldsta svenska tryckta materialet går att finna i LIBRIS i den mån det finns vid svenska LIBRIS-anslutna bibliotek, men alltså inte i den rekonstruerade nationalbibliografien. Melchior Hofmanns två texter utesluts alltså två gånger, dels för att Collijn inte tog upp det i sin bibliografi 1927–1938, dels för att böckerna i dag inte ägs av svenska bibliotek. Texternas prekära situation på 1500-talet där de antagligen eliminerades från svenska samlingar, återspeglas i att de fortfarande inte ingår i den svenska nationalbibliografien. Gustav Vasas ogillande av Hofmanns predikan trängde inte bara undan honom från diskussionen om vad reformationen i Sverige skulle handla om på 1520-talet, utan också från historieskrivningen.

49. <http://librishelp.libris.kb.se/help/search_sub_databases_swe.jsp#aldresve>, hämtat 2021-02-22.

50. Sune Lindqvist, "En svensk bibliografi 1700–1829 växer fram", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 66 (1979) s. 97–110; Gunilla Johansson "Retrospective bibliography: The eighteenth century: The Swedish scene", i Franz Georg Kaltwasser & John Michael Smethurst (red.), *Retrospective cataloguing in Europe: 15th to 19th century printed materials: Proceedings of the International Conference, Munich 28th–30th November 1990* (München 1992) s. 87–93.

Hofmanns texter väcker också en annan fråga om konstruktion av en nationalbibliografi som hittills bara har berörts i förbigående. Är texter tryckta på ett främmande språk i Sverige del av det svenska kulturarvet, och är texter tryckta på svenska utomlands del av det svenska kulturarvet? Om den retrospektiva nationalbibliografen ska leva upp till ambitionen att spegla debatter, åsikter och diskurser i det förflutna måste frågorna besvaras jakande. I nästa avsnitt kommer jag att återkomma till hur man i andra europeiska länder har valt att förhålla sig till problematiken. Isak Collijn är känd för sin liberala och inkluderande inställning till vad som skulle ingå i hans svenska bibliografi för 1400- och 1500-talen, bland annat ingår flera utanför det svenska rikets gränser tryckta upplagor av Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* och en av påven Sixtus IV:s uppsatta berättelse om Katarina Ulvsdotters liv.⁵¹ Både dessa texter trycktes utanför det svenska rikets dåvarande gränser och är på annat språk än svenska. Det är därför inte troligt att Collijn uteslöt Hofmanns texter för att de var tryckta på tyska.

Varken LIBRIS eller de analoga sökverktyg som historiker har använt sig av ger någon fullgod tillgång till en korpus av texter som representerar det svenska äldre trycket. Materialet i deldatabasen "Äldre svensktryck" är bristfälligt eftersom det inte har ambitionen att förteckna svenskt tryck, utan framför allt det material som finns i Kungliga bibliotekets samlingar – detta klargjorde redan Isak Collijn i förordet till den bibliografi som senare maskininlästes och lades in i LIBRIS.⁵² Existerande bibliografisk information lades under slutet av 1900-talet in i LIBRIS-systemet, men vidare bibliografiskt arbete som skulle kunna komplettera, rätta och utvidga nationalbibliografen gjordes inte. Att sådana kompletteringar av den äldre nationalbibliografen är nödvändig är väl känt bland forskare.⁵³ Parallellt med detta har flera kulturarvsinstitutioner och forskningsbibliotek gått samman och arbetat med digitalisering, metadata och tillgängliggörande via andra databaser som ALVIN

51. Collijn I (1934–1938) s. 8–11.

52. Se beskrivningen under *Äldre svensktryck – Collijn, SB17 och Svenskt offentligt tryck (SOT)* på Kungliga bibliotekets hemsida: <http://librishelp.libris.kb.se/help/search_sub_databases_swe.jsp#nationalbib>, hämtat 2021-05-19. Isak Collijn, *Sveriges bibliografi, 1600-talet* (Uppsala 1942–1944) s. V–VI.

53. Remi Kick, "The book and the Reformation in the Kingdom of Sweden, 1526–71", i Jean-François Gilmont (red.), *The Reformation and the Book* (Ashgate 1998) s. 449–468, här särskilt s. 467.

och Litteraturbanken.⁵⁴ Sedan november 2021 finns också LIBRIS-deldatabasen ”Digitaliserat svenskt tryck”, som samlar digitaliserat tryck från 1400-talet och framåt.

Att bygga upp en äldre svensk retrospektiv nationalbibliografi har inte varit en prioritet för Kungliga biblioteket.⁵⁵ Det framgår i de två utredningar – *Den svenska nationalbibliografin* (1983) och *Behövs Nationalbibliografin?* (2016) – som de senaste decennierna har undersökt LIBRIS:s roll i en föränderlig värld. Där diskuteras forskningens behov av ett tillförlitligt och uppdaterat verktyg för att rekonstruera förflutna debatter, åsiktsmotsättningar och diskurser enbart i förhållande till den löpande nationalbibliografin. Båda utredningarna poängterar visserligen betydelsen av att producera en god löpande nationalbibliografi, som sedan – med tiden – blir en tillförlitlig retrospektiv nationalbibliografi, men reflekterar inte över behovet av att utföra detta arbete retrospektivt.⁵⁶ Istället har man förlitat sig på Isak Collijns arbete. Eftersom den bibliografiska informationen från Collijns bibliografier är det som har överförts till deldatabasen ”Äldre svenskt tryck” i LIBRIS har de luckor som Collijn lämnade också ärvts av nya sökverktyg. Den aviserade digitaliseringen av det svenska trycket som ju också innebär att nya sökverktyg behöver skapas innebär därför också en chans att reflektera över vilken metadata som ska ingå.

Parallellt med att den retrospektiva nationalbibliografin inte har prioriterats av det svenska nationalbiblioteket har andra europeiska länder genomfört stora forskningsinsatser på området, som exemplen nedan visar. Detta arbete har tjänat som plattform för digitaliseringen under 2000-talet.

54. Dick Clasésson & Mats Malm, ”Digitalisering av böcker – för vem och för vilka behov?”, i Peter Sjökvist (red.), *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminariereserie om specialsamlingar i Sverige* (Uppsala 2020) s. 9–17.

55. Sedan 1976 finns det en löpande nationalbibliografi, som med tiden blir en retrospektiv nationalbibliografi – men då enbart med material från 1976 och framåt. Utöver det finns andra källor till svensk bokutgivning att tillgå. Se *Svensk bokförteckning* (Stockholm 1954–2004); *Svensk bokkatalog* (Stockholm 1878–1995); Hjalmar Linnström, *Svenskt boklexikon åren 1830–1865* (Stockholm 1867–1884).

56. Häusner, Savicic, Simonsson & Sommarland (2016) s. 22; Assarsson-Rizzi (1983) s. 24. Om LIBRIS, se också Lena Olsson, *Det datoriserade biblioteket: Maskindrömmar på 70-talet* (Linköping 1995).

Europeiska retrospektiva nationalbibliografier

Om ambitionen är att skapa ett sökverktyg som tillåter att överblicka den tryckta utgivningen i ett land eller på ett språk kommer man ovillkorligen att stöta på problem. Mängden information är många gånger överväldigande. Till skillnad från analoga bibliografier tillåter dock databaser flexibla lösningar där datamängden kan växa i takt med att ny information tillkommer. I flera länder har de flitiga bibliografernas arbete som utfördes under tidigt 1900-tal förts in i den digitala tidsåldern. Nya sökverktyg har skapats som tillåter forskaren inte bara att finna enskilda verk i en ocean av tidigmodernt tryck, utan också att ställa frågor som i högre grad riktar sig till samlade korpus. Om en enskild forskare tidigare hade svårt att överskåda och hitta generella tendenser i det omfångrika materialet ger databaserna en möjlighet att grunda kvalitativa analyser i kvantitativa data.⁵⁷

Databasen VD 16 (där Hofmanns text går att finna) är ett exempel. Det är en retrospektiv nationalbibliografi som täcker tryck som producerades i det tyska språkområdet 1501–1600. VD 16 bygger på ett omfattande bibliografiskt arbete som inleddes 1969, när *Deutsche Forschungsgemeinschaft* beslöt att skapa en retrospektiv nationalbibliografi för 1500-talet.⁵⁸ Man började med de omfattande bestånden vid Bayerische Staatsbibliothek München och Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sedan 1980-talet tillkom också andra bibliotek. Det som började som en bibliografi i tryckt form, blev under 1980-talet en databas, som under 2000-talet har kompletterats med digitalisat, samtidigt som mängden upptagna titlar kontinuerligt växer.⁵⁹ I september 2018 innehöll VD 16

57. Som exempel kan nämnas Andrew Pettegree & Arthur der Weduwen, *The bookshop of the world: Making and trading books in the Dutch golden age* (New Haven 2019); Thomas Kaufmann, *Die Mitte der Reformation: Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und deren Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen* (Tübingen 2019). Se också diskussionerna i Claudia Fabian, *Schmelze des barocken Eisbergs? Das VD 17 – Bilanz und Ausblick; Beiträge des Symposiums in der Bayerischen Staatsbibliothek München am 27. und 28. Oktober 2009* (Wiesbaden 2010).

58. Deutsche Forschungsgemeinschaft finansierade projektet mellan 1969 och 1999. Sedan dess finansieras projektet av Bayerischen Staatsbibliothek München.

59. Den tryckta utgåvan är *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* vol. 25 (Stuttgart 1983–2000). Om VD 16 kan man läsa i Gisela Möncke, "Das 'Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts' (VD 16) als Teil einer deutschen retrospektiven Nationalbibliographie", *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie* 51:4 (2004) s. 207–212; Claudia Fabian, "Anreicherung, Ausbau und internationale Vernetzung: Zur Fortführung des Verzeichnisses der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16)", *Zeitschrift für Bibli-*

106 000 titlar, mer än hälften av dem försedda med digitalisat.⁶⁰ Den är därmed den största retrospektiva nationalbibliografin för 1500-talet som finns tillgänglig. Ett idogt bibliografiskt arbete är en orsak, men de höga talen beror också på att det trycktes mycket i det tyska språkområdet under tiden.⁶¹ Projektet har varit så framgångsrikt att man startade projektet VD 17 för tryck från 1600-talet och VD 18 för 1700-talet.⁶²

Motsvarande retrospektiva nationalbibliografier för den engelskspråkiga världen är English Short Title Catalogue (ESTC) som registrerar titlar som publicerades på de brittiska öarna, Irland, i de brittiska kolonierna och i USA och Kanada före 1801.⁶³ ESTC innehåller 480 000 titlar. Databasen bygger på den tidigare nämnda *Short title catalogue* av Pollard och Redgrave och ingår också i den kanske mer kända *Early English Books Online*. En sökning i databasen för perioden 1473–1600 i februari 2021 gav 15 859 träffar.⁶⁴ Short Title Catalogue Netherlands (STCN) är den nederländska retrospektiva nationalbibliografin som täcker åren 1540 till 1800. År 2020 innehöll den mer än 213 000 titlar och mer än 600 000 exemplar.⁶⁵ Edit16 är en retrospektiv nationalbibliografi för Italien som började som ett bibliografiskt projekt på 1980-talet, men i dag är en online databas. Den innehåller tryckta verk publicerade i Italien eller på italienska mellan 1501 och 1600. I mars 2021 innehöll databasen 66 132 titlar.⁶⁶

Vid St. Andrews University bedrivs projektet och databasen *Universal Short Title Catalogue* (USTC), som syftar till att föra samman bibliografisk information från olika retrospektiva nationalbibliografier och

othekswesen und Bibliographie 57:6 (2010) s. 321–332; Claudia Fabian, "Retrospektive nationalbibliographische Erschließungsdaten als Forschungsdaten: Überlegungen zur Zukunftsbedeutung der »Verzeichnisse der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke", *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie* 68:2 (2021) s. 72–82.

60. Elisabeth Engl, Matthias Boenig, Konstantin Baierer, Volker Hartmann & Clemens Neudecker, "Volltexte für die Frühe Neuzeit: Der Beitrag des OCR-D-Projekts zur Volltexterkennung frühneuzeitlicher Drucke", *Zeitschrift für Historische Forschung* 47:2 (2020) s. 223–250.

61. Svårigheterna med att definiera vilket geografiskt område som ska täckas av nationalbibliografin är återkommande under projektet, se bland annat Jürgen Beyer, "How complete are the German national bibliographies for the sixteenth and seventeenth centuries (VD 16 and VD 17)?", i Malcolm Walsby & Graeme Kemp (red.), *The book triumphant: Print in transition in the sixteenth and seventeenth centuries* (Leiden 2011) s. 57–77.

62. Databaserna finns tillgängliga via <www.vd17.de> och <www.vd18.de>.

63. Henry L. Snyder & Michael S. Smith, *The English Short-Title Catalogue: Past, Present, Future* (New York 2003).

64. <www.estc.bl.uk>.

65. Se artiklarna om STCN i *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 16 (2009).

66. <www.edit16.iccu.sbn.it>.

skapa en universell katalog för tryck i Europa före 1801. Drömmen om en samlad katalog har funnits länge, särskilt hos forskare som har arbetat med transnationella fenomen på den tidigmoderna bokmarknaden. Under slutet av 1900-talet övergick flera stora vetenskapliga bibliografiska projekt från att redovisa sin data i tryckt form till att använda sig av databaser, vilket fick ansvariga vid forskningsbibliotek över hela världen att se möjligheterna som internet medförde. Visionen om en gemensam katalog där böcker från hela Europa skulle vara sökbara framstod som möjlig att uppnå.⁶⁷ USTC kan ses som ett försök att realisera dessa drömmar. Andrew Pettegree, projektledare för USTC, har tidigare själv bland annat forskat om förläggare och bokhandlare på flykt i 1500-talets Europa,⁶⁸ och det är inte svårt att förstå att erfarenheter från detta projekt synliggjorde de brister som de nationella databaserna och bibliografierna har. Databasen, som finns online sedan 2011, har byggts upp genom nya fynd och genom migration av data från redan existerande databaser, särskilt VD16 och Edit16.⁶⁹ Det är anledningen till att Hofmanns *An de Gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninghe* finns representerad i USTC⁷⁰ liksom *Das XII. Capitel des propheten Danielis*.⁷¹

I USTC:s arbete med att sammanställa en retrospektiv nationalbibliografi för Frankrike under 1500-talet kunde man fastställa att det fanns en stor andel franska tryck som i dag befinner sig utanför Frankrikes gränser. Cirka 30 procent av den totala mängden böcker var inte påträffbara i dagens franska bibliotek.⁷² Procentsiffran visar att de två svenska exemplen *An de Gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninghe* och *Das XII. Capitel des propheten Danielis* inte utgör undantag, utan är en del av ett europeiskt mönster. Det kan också förmodas att fler svenska verk från 1500-, 1600- och 1700-talen saknas i de bibliografier som har in-

67. Franz Georg Kaltwasser & John Michael Smethurst (red.), *Retrospective cataloguing in Europe: 15th to 19th century printed materials: Proceedings of the International Conference, Munich 28th–30th November 1990* (München 1992).

68. Andrew Pettegree, *Foreign Protestant communities in sixteenth-century London* (Oxford 1986).

69. Andrew Pettegree & Graeme Kemp, "The Universal Short Title Catalogue: Creating and Exploiting a Major Bibliographical Resource", *La Bibliofilia* 119:1 (2017) s. 159–172.

70. USTC nummer: 2212599.

71. USTC nummer: 2213479.

72. Pettegree & Kemp (2017), s. 161–162. För samma problematik men med nederländska böcker i svenska samlingar, se Alex Alsemgees, "How many roads? Chasing books for the national bibliography of the Netherlands", i Peter Sjökvist (red.), *Bevara för framtiden: Texter från en seminariereserie om specialsamlingar* (Uppsala 2016) s. 141–169.

tegrerats i LIBRIS. En digital retrospektiv nationalbibliografi skulle vara en lösning eftersom det erbjuder möjligheter att kontinuerligt bygga ut nationalbibliografin allteftersom nya fynd görs.⁷³

Exemplen på europeiska retrospektiva nationalbibliografier visar att flera andra länder har prioriterat det bibliografiska arbetet med stora historiska biblioteksbestånd under decennier. Genom en gedigen bibliografisk grund har man kunnat ta steget in i den digitala tidsåldern och först konverterat den analoga datan till digital form och sedan fortsatt den med digitalisat. Dessa exempel bör därför vara vägledande när de svenska forskningsbiblioteken digitaliserar det svenska tryckta kulturarvet. Som exemplen visar levererar det bibliografiska arbetet den metadata som digitaliserat material kan knytas till i en databas.

Även om de nämnda databaserna är imponerande i sitt omfång är de inte oproblematiska. Databaserna ämnar att ge tillgång till den samlade tryckproduktionen i ett territorium eller på ett språk i det förflutna och konstruerar därmed en korpus. Legitimiteten är beroende av att konstruktionen av korpusen uppfattas som korrekt av forskare, vilket betyder att det behöver vara representativt för vad det uttalar sig om. Med andra ord: de blir bara nyttiga verktyg för forskningens strävan att förstå debatter och diskurser som cirkulerade i den tryckta offentligheten om databasen också faktiskt innehåller hela tryckproduktionen. Det är uppenbart att konstruktion av en sådan korpus är problematisk och kräver noggranna överläggningar av en rad urvalsproblem. Tidigmodernt tryck omfattar ju mer än bara böcker – hur ska man göra med flygblad, kungörelser, kartor och vishäften? Vilket geografiskt område man ska täcka är en annan fråga som behöver lösas. Dagens gränser är inte de samma som de historiska gränserna, som historikern är väl medveten om. När alltså en retrospektiv nationalbibliografi ska konstrueras, vilka gränser ska då beaktas? Att gränserna ofta förändrades under den period man vill täcka försvårar ofta definitionsarbetet.

Varje projekt behöver lösa dessa frågor. Här ska bara några exempel ges. Det nederländska Short Title Catalogue Netherlands innehåller inte tidningar från perioden, eftersom många av dem finns att tillgå i en an-

73. I detta sammanhang är den inventering av kyrkornas boksamlingar som Martin Kjellgren och Fanny Stenback har genomfört intressant. Se Martin Kjellgren, *Böckernas ordning: Om hantering av kyrkliga boksamlingar* (Linköping 2020); Martin Kjellgren, "Upp ur glömskan: Om antikvariska inventeringar av kyrkliga boksamlingar", *Bibliis* 91 (2021) s. 13–21.

nan databas. Till en början täckte databasen enbart perioden från 1540 och fram till år 1800. Då det finns mycket viktigt tryck som är äldre än detta datum har man senare kompletterat med poster tagna från Incunabula Short Title Catalogue (ISTC) och den tryckta nederländska nationalbibliografin för perioden 1500 till 1540.⁷⁴

Nationalbibliografier har också med rätta kritiserats för att reproducera nationen som en given utgångspunkt för analyser.⁷⁵ Samtidigt vill jag hävda att en retrospektiv nationalbibliografi ska konstrueras utifrån historiska gränser och därmed situera nationen (och dess tryckproduktion) historiskt. Projektet Universal Short Title Catalogue visar också hur data från nationalbibliotek eller motsvarande kan migrera och skapa databaser som tillåter sökningar i en transnationell korpus.

En svensk retrospektiv nationalbibliografi skulle behöva ta ställning i liknande frågor. Som exemplen ovan visar har dock digitala sökverktyg fördelen att de kan anpassas när innehållet inte längre anses täcka forskningens behov eller när medel kan frigöras för att inkorporera nya kategorier. Att Hofmanns texter är uteslutna ur dagens sökverktyg är här ett exempel på vad denna uteslutning betyder för de frågor forskning ställer, men ett projekt att utveckla en digital retrospektiv nationalbibliografi skulle också behöva utvärdera hur man ska förhålla sig till det finska trycket. Följer man samma definition som de andra europeiska databaserna; alltså det som trycktes i Sverige, och det som trycktes på det svenska språket, skulle det finska trycket fram till 1809 med självklarhet kunna ingå.⁷⁶

Melchior Hofmanns texter demonstrerar att inte allt historiskt svenskt tryck i dag finns tillgängligt inom Sverige. Avsikten att digitalisera det svenska trycket aktualiserar därför frågor om hur man ska behandla detta material. En digitalisering av de svenska biblioteksbestånden löser inte problematiken, istället behöver forskare och bibliografer tillsammans definiera vad som utgör det svenska trycket, och utifrån detta rekonstruera det svenska tryckta kulturarvet – så som man har

74. Incunabula Short Title Catalogue (ISTC) är en databas för europeiskt tryck från 1400-talet som tillhandhålls av British Library. Den nederländska nationalbibliografin är Wouter Nijhoff & Maria Elizabeth Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* (s-Gravenhage 1923–1971).

75. Mikko Tolonen, Leo Lahti, Hege Roivainen & Jani Marjanen, "A Quantitative Approach to Book-Printing in Sweden and Finland, 1640–1828," *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 52:1 (2018) s. 57–78.

76. Tolonen, Lahti, Roivainen & Marjanen (2018) s. 60.

gjort i flera andra europeiska länder. Att starta denna process bakifrån och börja med *Dialogus creaturarum otime moralizatus* (1483),⁷⁷ den första bok som trycktes i Sverige, skulle ge flera fördelar; för det första fungerar Isak Collijns bibliografi som en utmärkt, om än bristfällig utgångspunkt, för det andra är bestånden så pass små att man snabbt skulle kunna presentera resultat, och för det tredje skulle upprättandet av en retrospektiv nationalbibliografi för 1400- och 1500-talen med digitalisat utgöra en testfast där man kan vinna värdefull kunskap som behövs för att skapa motsvarande resurser för material från 1600-, 1700 och 1800-talen, som är betydligt mer omfångsrikt.

Radikal reformation i det svenska riket

Innan det är dags att dra slutsatser vill jag återvända till Hofmanns vistelse i Stockholm 1526. När hans texter inkorporeras i nationalbibliografin blir de del av den spegel som berättar om förflutna åsikter, debatter och diskurser. Därmed kan de, tillsammans med nyare internationell forskning, bidra till en förändrad bild av den process som vi i dag kallar reformationen.

Som Kath Hill har argumenterat var de reformatorer som i efterhand har kategoriserats som radikala mycket framgångsrika på bokmarknaden under 1520-talet. Deras publicering utgjorde inte en undanskymd verksamhet utan var väl integrerad i bokmarknadens alla delar; de använde sig av ungefär samma boktryckare som mer konventionella reformatorer, de hade utvecklade nätverk och det fanns en marknad för deras skrifter.⁷⁸ Marknaden för Hofmanns publikationer har framför allt setts som de tysktalande köpmännen i Livland, som han just hade tvingats lämna och som han explicit vände sig till i skrifterna. Man kan alltså fundera på om marknaden för hans verk fanns i Sverige. Trots att texterna explicit är adresserade till församlingen i Livland kan vi inte utsluta att Hofmanns texter också var avsedda för en publik i Stockholm. Det var ett vanligt retoriskt grepp i den samtida bokproduktionen att författaren vände sig till en specifik grupp, samtidigt som denne förväntade sig en större publik; Martin Luthers bok om bönen till sin vän Peter

77. Collijn I (1934–1938) s. 16–29.

78. Kath Hill, "Anabaptism and the World of Printing in Sixteenth-Century Germany", *Past & Present* 226 (2015) s. 79–114.

Balbirer⁷⁹ eller Erasmus av Rotterdams *Enchiridion militis Christiani*, som också riktades till en vän,⁸⁰ kan tjäna som exempel.

Hill visar också att de radikala reformatorerna designade böckerna så att de motsvarade normen på den samtida bokmarknaden. Ingen köpare kunde utifrån titelsidan ana att det var ett radikalt verk de höll i sin hand.⁸¹ Även i Hofmanns publicering i Stockholm ser vi spår av detta.

Texternas innehåll är vad man inom forskningen kallar radikalt-reformatoriskt; här finns tydliga kopplingar till de tankar som Luther företrädde, men också tankar som var Wittenbergteologerna främmande, som avståndstaganden från överheten och en förändrad förståelse av sakramenten. Trots detta budskap kommunicerar inte titelsidorna någon form av avvikelse från normen. Titelramen Hofmann använde sig av visade Petrus och Paulus i helfigur till vänster, respektive höger om texten. I titelramen ingår också en framställning av treenigheten i nederkanten samt de fyra evangelisterna i form av ängel, lejon, tjur och örn i hörnen.⁸²

Hofmanns titelram (se bild på s. 375) användes troligen för första gången i trycket av hans texter 1526 – och inte till Olaus Petris verk *Svar på ett okristligt sändebrev* 1527 som Isak Collijn har förmodat⁸³ – och var därigenom ny på den svenska bokmarknaden.⁸⁴ Titelramen uppfattades dock inte av samtiden som radikal,⁸⁵ trots att Hofmann som borde ha associerats med den utvisades från Stockholm. Ramen förekommer på ett flertal kända reformatoriska skrifter mellan 1527 och 1539 och utgör något av ett kännetecken för Olaus Petris skrifter.⁸⁶ En jämförelse med

79. D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe, Band 38 (Weimer 1912) s. 351–375.

80. Werner Welzig (red.), *Ausgewählte Schriften: Ausgabe in acht Bänden. Band 1: Epistola ad Paulum Volzium, Brief an Paul Volz / Enchiridion militis Christiani, Handbüchlein eines christlichen Streiters* (Darmstadt 1995).

81. Hill (2015) s. 107.

82. Titelramen finns tryckt i Collijn 1 (1934–1938) s. 342.

83. Collijn 1 (1934–1938) s. 340–341.

84. Collijn 3 (1932–1933) s. XI, utgår från att träramen har tillverkats av en svensk träsnidare.

85. Här delar jag inte uppfattning med Christiane Gruber som har analyserat titelramar använda av radikala reformatorer under 1520-talet och menar att titelramen på *Formaninghe an die gelöfigen vorsambling in Livlandt* speglar Hofmanns tolkningar och utläggningen av Bibeln. Framför allt menar hon att Hofmanns användning av de fyra evangelisterna på titelbladet står i relation till hans tolkningar i texten om att lejonet, ängeln, oxen och örnen motsvarar fyra sätt på vilket Guds ord uppenbaras i Bibeln. Gruber (2018) s. 147. Kress (2021) s. 129 och 341 not 302, kommer till samma slutsats om jag. Hon betonar möjligheten att Olaus Petri delade många av Hofmanns uppfattningar och därför gärna använde samma titelram.

86. Förutom Olaus Petri, *Svar på ett okristligt sändebrev* (1527) också Olaus Petri, *Svar på tolv spörsmål* (1527); Olaus Petri, *Kröningpredikan* (1528); Olaus Petris, *En liten bok om sakramen-*

andra titelramar från det tyska språkområdet från reformationen visar att titelramen var unik, men att liknade motiv med Petrus och Paulus på sidorna och ängel, lejon, tjur och örn i hörnen, hade använts.⁸⁷

Hofmanns och Olaus Petris användande av titelramar är inte så perifert som det kanske först verkar. Titelramens grafiska utformning blev under reformationen ett av de sätt på vilket författare och boktryckare kunde marknadsföra sina produkter genom att särskilja dem från andra. Andrew Pettegree har till exempel visat hur den grafiska utformningen av titelsidan blev ett viktigt instrument för Martin Luther att skapa ”märket Luther”, som under början av 1520-talet sålde som smör på den tyska bokmarknaden. För presumtiva köpare räckte det med en snabb blick på en Luthertext för att de skulle veta att de köpte en text författad av reformatorn från Wittenberg.⁸⁸ Titelram och titelsida fungerade alltså som viktiga medier för att kommunicera innehållet och locka köpare.

Att trycka böcker var en kostsam verksamhet och tryckeriet i Stockholm var dåligt utrustat. Att återanvända titelramar var därför självklart – och kanske nödvändigt – och kan förklaras av ekonomiska skäl. Det betyder dock också att Olaus Petri inte upplevde det stötande att använda sig av Hofmanns titelram till sina verk. Det var möjligt i en situation där Hofmanns tolkningar ännu inte hade blivit stämplade som radikala och därmed skilda från den reformation som Olaus Petri senare skrevs fram som företrädare för.

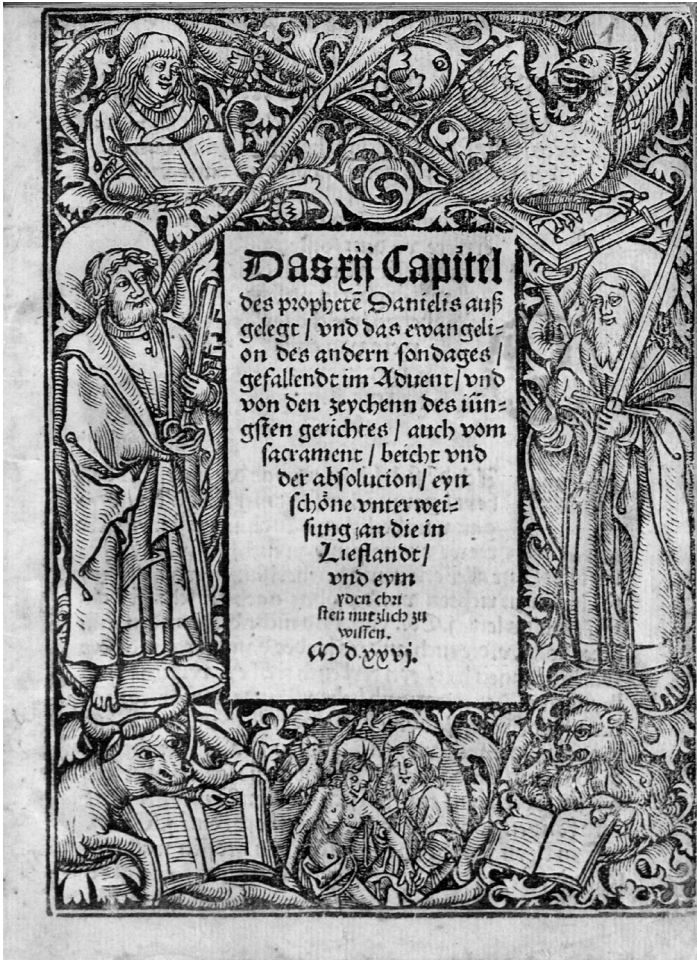
Efter publiceringen av Olaus Petris *En predikan mot eder* 1539 försvann denna titelram från den svenska bokmarknaden, till exempel trycktes både *Den svenska mässan* (1548) och *Den svenska handboken* (1548) med en annan titelram, trots att tidigare upplagor hade tryckts med Hofmanns titelram.⁸⁹ Om orsaken till att titelramen, som var en av de mest påkostade på den svenska bokmarknaden under 1500-talet, inte längre

ten (1528); Olaus Petri, *En liten handbok* (1529); Olaus Petri, *En liten postilla* (1530); Olaus Petri, *Den svenska mässan* (1531); Olaus Petri, *Handbok* (1533); Olaus Petri, *Varigenom människan får den eviga saligheten* (1535); Olaus Petri, *Den svenska mässan* (1535); Olaus Petri, *Handbok på svenska* (1537); Olaus Petri, *Den svenska mässan* (1537); Olaus Petri, *En predikan mot eder* (1539). Se Collijn 1 (1934–1938) s. 340, 341, 343, 347, 358, och Collijn 2 (1927–1931) s. 12, 17, 26, 31, 33, 49, 50, 66.

87. Johannes Luther, *Die Titeleinfassung der Reformationszeit* (Leipzig 1909), band 1, Tafel 9. Ramen användes hos Johannes Rau–Grunenberg i Wittenberg 1522.

88. Andrew Pettegree, *Brand Luther: 1517, printing, and the making of the Reformation* (New York 2015).

89. Se Collijn 2 (1927–1931) s. 153–155, 156–159. Isak Collijn anger felaktigt titelram C för Jobs bok 1549, se Collijn 2 (1927–1931) s. 172–173.

Titelsida till Melchior Hofmann, *Das XII Kapitel des propheten Danielis ausgelegt* (Stockholm: Kungliga Tryckeriet, Richolff 1526) (SUB Hamburg; Inc App A/126).
 <<https://digitalisate.sub.uni-hamburg.de>>

användes kan vi bara spekulera. Det är dock påfallande att slutet sammanfaller med trycket av Olaus Petris kontroversiella *En predikan mot eder* och att Gustav Vasa började agera mot Olaus Petri och anklagade honom för att ha varit för radikal. Det skulle tyda på att uppfattningen

att vissa aktörer och vissa budskap var radikala började formas under mitten av århundradet. För 1520-talet visar dock Hofmanns och Olaus Petris förkärlek för samma titelram hur integrerad Hofmann var i den svenska reformationsprocessen. De verkade under en tid när den skarpa uppdelning i radikal reformation med företrädare som Melchior Hofmann och furstlig reformation med företrädare som Olaus Petri ännu inte var normerande.

Melchior Hofmanns radikala reformatoriska budskap var till skillnad från vad forskningen har hävdad inte en parentes i den svenska reformationsprocessen, utan ett typiskt exempel på ett av de många bud som fanns om hur man skulle fördela auktoritet i religiösa frågor. 1520-talets debatt hade sin upprinnelse i Luthers ifrågasättande av avlaten och hans allt starkare avvisande av påvens auktoritet, men Luthers röst var inte den enda. Istället rörde sig en stor mängd predikanter i Europa som spridde sina egna tolkningar av hur omförhandlingen av auktoritet i religiösa frågor skulle gestaltas. Vilka av dessa röster som marginaliserades och vilka som blev till reformationens mittfåra är del av reformationsprocessen.

Om Hofmanns texter integrerades i en svensk retrospektiv nationalbibliografi och därmed blev del av den korpus som berättar om historiska debatter och diskurser skulle tolkningen av det förflutna också förändras. För tolkningen av den svenska reformationen betyder det att vi måste förstå Gustav Vasas stöd till Olaus Petri och stegvisa förändring av kyrkan som en av flera möjliga utvecklingar. Som Hannah Kress nyligen har visat var den svenska reformationsprocessen inte helt i Gustav Vasas hand, utan andra aktörer följde egna agendor och påverkade utgången av processen.⁹⁰

Den svenska reformationen brukar karakteriseras som en furstereformation. Med det avses en reformationsprocess som initierades av fursten, som i sitt förlopp styrdes uppifrån och där fursten visserligen samarbetade med råd, riksdag och framstående teologer men där furstens personliga beslut att ställa sig på reformatorernas sida ändå hade en avgörande betydelse.⁹¹ Vissa furstar grundande detta beslut på djup

90. Kress (2021).

91. Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation* (Frankfurt am Main 2009) s. 502–506; Otfried Czaika, "Gustav Eriksson (Wasa)", i Armin Kohnle, Manfred Rudersdorf & Marie Ulrike Jaros (red.), *Die Reformation Fürsten – Höfe – Räume* (Leipzig 2017) s. 430–447.

inre övertygelsen och kunskap om religiösa frågor. Gustav Vasa var, som bekant, inte en teologiskt bildad furste, istället brukar ekonomiska fördelar ses som orsak till hans beslut att stödja reformatörerna. Viktigt i detta sammanhang är dock att Gustav Vasas beslut inte föll över en natt. Istället kan mitten av 1520-talet ses som en period av ovisshet. Hade Hofmanns vistelse i Stockholm blivit längre och om han tydligare samarbetat med Olaus Petri, som ju inte verkar ha varit helt främmande för Hofmanns tankar, hade de mer radikala teologiska innehåll kunnat få fotfäste i Sverige. Vid mitten av 1520-talet låg Gustav Vasas beslut om hur det svenska riket skulle förhålla sig till reformationen inte fast, och en inhemsk radikal reformation, som ifrågasatte överheten, skulle kunna ha skrämt honom och öppnat för en antireformatorisk hållning. Istället för den förändring av kyrka och ritual i evangelisk riktning som skedde i det svenska riket under Gustav Vasas regim skulle en annan utveckling ha varit möjlig. Det svenska riket skulle kunnat ha fått en furste som bekämpade förändringar och som inte ville se en omförhandling av hur auktoritet fördelades i religiösa frågor. Hofmanns texter tydliggör därmed de val som aktörerna stod inför och att den svenska furstereformationen hade kunnat få en annan utgång.

En framtida heltäckande svensk retrospektiv nationalbibliografi

Denna uppsats analys av förekomsten av två böcker från 1526 i kataloger, bibliografier och databaser har visat på det känsliga förhållandet mellan tillgång till empiri i bibliotek och tolkningar av det förflutna. Den historiska analysen uppenbarar också att dagens bibliografiska information är beroende av tidigare kunskapsinsamling. Digitaliseringen erbjuder därmed en möjlighet att uppdatera, korrigera och skapa en framtida infrastruktur som är flexibel och kan utvidgas i takt med att nya upptäckter görs.

Det vore önskvärt om man i framtiden kunde åtskilja den nationella bibliotekskatalogen och den retrospektiva nationalbibliografin. En blick ut i Europa ger flera förslag på hur en sådan lösning kan gestaltas. Den retrospektiva nationalbibliografin skulle då förteckna den samlade utgivningen av tryck i Sverige eller tryck på svenska (var än i världen de har publicerats). Den retrospektiva nationalbibliografin skulle också förteckna försvunna exemplar, som vi genom äldre kataloger vet har funnits, liksom att den skulle kunna innehålla exemplar av böcker som

inte finns i något svenskt bibliotek, och länka till poster i bibliotek utanför Sveriges gränser där exemplaret finns. Arbetet med en retrospektiv nationalbibliografi skulle också leverera metadata till bibliotekens förehavande att digitalisera det svenska trycket.

Som Melchior Hofmanns texter visar handlar detta inte bara om att komplettera ofullständiga bibliografier – och bibliografier kommer alltid i någon mån att vara ofullständiga eftersom möjligheten till nya fynd alltid kommer att finnas. Istället handlar det om att nationalbibliografin ska vara ett tillförlitligt verktyg för att spegla debatter, åsikter, argument och begrepp som vid en viss tidpunkt cirkulerade i ett givet område. Luckor i denna spegling kommer att dölja aspekter av det förflutna. Melchior Hofmanns texter togs inte upp i den svenska nationalbibliografin eftersom de i dag inte finns i något svenskt bibliotek och inte hittades av Isak Collijn när han under 1920- och 1930-talen reste runt till europeiska bibliotek för att leta efter svenska exemplar. Om vi däremot låter hans verk vara en del av den spegel som berättar om det svenska riket vid tiden för deras tillkomst får vi också en annan bild av den svenska reformationen. Hofmanns texter visar att den svenska reformationen hade en mycket mer radikal sida än vad som vanligen skrivs fram och detta drag delar den svenska processen med många andra europeiska reformationer.

Genom att tydligt skilja bibliotekskatalogen från den retrospektiva nationalbibliografin skulle man ge forskningen ett verktyg för kvalitativa undersökningar, men också för den typ av kvantitativa studier som de digitala verktygen i dag gör möjliga. En sådan databas skulle snabbt kunna ge en överblick över mängden franska översättningar som trycktes i Sverige under 1700-talet, eller som exemplet i denna text har visat, vad som egentligen trycktes i Stockholm under reformationen. I förlängningen kan en retrospektiv nationalbibliografi online också bidra till att tillgängliggöra svensk empiri internationellt. De europeiska databaser som har fungerat som exempel i denna uppsats används i allt högre grad i analyser av cirkulation av böcker på transnationella bokmarknader. Genom att tillgängliggöra data och digitaliseringen av det svenska trycket kan svensk forskning och svensk empiri vara en del av denna utveckling. Avsaknaden av en retrospektiv nationalbibliografi *online* med bibliografiska metadata hotar att på sikt marginalisera de svenska källorna i den internationella forskningsdiskussionen.

Empirical evidences in the library and the historian's search tools: Union catalogues, bibliographies, databases, and the omission of Melchior Hofmann's works from the Swedish national bibliography

The article considers the connection between historians' interpretations of the past and the search tools (catalogues, bibliographies, and databases) they use to access empirical source material in library collections. It takes as its example two books by Melchior Hofmann, which were printed in German in Stockholm in 1526. Neither is included in Isak Collijn's Swedish retrospective national bibliography, searchable in the national union catalogue (LIBRIS), or held by a Swedish library. Why are Hofmann's texts not included in the search tools designed to access Swedish print, and how can digital search tools open up new possibilities? And what does that tell us about the impact of search tools on historiography?

The author argues that what is included in search tools as union catalogues and bibliographies affect historians' interpretations of the past. As the books are not included in the Swedish retrospective national bibliography they have not been fully integrated into Swedish research. Today the books can be found using the online German retrospective national bibliography for 1501–1600 (VD 16). A retrospective national bibliography has the task of accurately recording past publications in a particular country, and as such is a source for analysing debates, opinions, and discourses. If Hofmann's books are integrated into an online Swedish retrospective national bibliography they will change the interpretation of the 16th century in Sweden.

Researchers have traditionally seen Hofmann as a footnote to the Swedish Reformation. The absence of his texts from search tools has affected the interpretation of their significance. Were the Swedish retrospective national bibliography to include Hofmann's texts, it would give a different picture. The books, rather than being as marginal as researchers thought, promise to be central to how we interpret the past. They certainly show the Swedish Reformation had a more radical side than was previously claimed. This fact highlights the need for a full retrospective national bibliography for Swedish early modern print. Several well-used European databases and bibliographies demonstrate what a Swedish equivalent could achieve, in addition to forming the basis for the full-scale digitisation of Swedish print, which Sweden's libraries are planning for.

Keywords: national bibliography, union catalogue, libraries, databases, digitisation, Reformation, Melchior Hofmann, Isak Collijn